

TÜRKÇEDE VARYASYON ÜZERİNE

Nurettin DEMİR*

Özet: Doğal dillerde, dilin kullanıldığı her ortamda kolayca gözlenebilecek basit bir dil gerçeği olan varyasyon, yerel ağızlarla ilgili çalışmaları bir tarafa bırakırsak, Türkolojide ihmal edilmiş bir konudur. Makalede doğal dillerde varyasyon hakkında genel bilgiden sonra, standart varyant, yerel varyant ve sosyal varyant ve türleri üzerinde durulmuştur. Yerel ağızlar başka çalışmalarda ayrıntılı olarak ele alındığından, yazının ağırlık noktasını sosyal varyantlar oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, varyasyon, ağızlar, sosyolektler, standart dil.

On the Variation in Turkish

Abstract: Variation, which is a simple linguistic phenomenon that can easily be observed in all contexts where natural languages are used, has been dealt with in studies concerning regional dialects. In general, however, this is an issue that has often been neglected in studies in Turcology. This article first provides general information on variation in natural languages and then focuses on standard variety, regional variety, social variety, and their kinds. Since regional dialects have been looked into in other studies, the article focuses primarily on social varieties.

Keywords: Turkish, variation, dialects, sociolects, standard language.

Giriş

İletişim değeri, yapısı ve kökeni bakımından aynı olan *eve gidiyor*, *eve gidiyo*, *eve gèdiyoru* cümlelerinden ilki standart yazı diline, ikincisi konuşma diline, üçüncüsü ise bir yerel ağza aittir. Her üç cümle de dilbilgisi bakımından doğrudur. Ama kuralcı açıdan bakarak ilkinin “en” doğru biçim,

* Prof. Dr., Başkent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-Posta: ndemir@baskent.edu.tr

sonrakilerin ise belli durumlar için kabul edilebilir olduğuna karar vermekteyiz. Buna göre ilk cümle her şeyiyle yazılı “standart Türkçenin” kurallarına uyarken, ikincisi düşmüş olan /r/ sesinden ötürü konuşma dili için kabul edilebilir durumdadır, ama standart yazım açısından yanlıştır. Üçüncü örnek ise fiilin ilk hecesindeki kapalı /e/ ve şimdiki zaman ekinin sonundaki henüz düşmemiş /u/ ünlüsü nedeniyle hem standart yazı dili hem de konuşma dili açısından yanlış olmakla birlikte yerel ağızların bazıları için kabul edilebilir, yerel standarda uygun bir cümledir.

Norbert Dittmar, bir metin oluşturulurken dilbilgisi, normatif bilgi ve davranış bilgisi olmak üzere üç konuda bilgiye ihtiyaç duyulduğuna işaret eder. Bunlardan *dilbilgisi*, belli bir zamanda var olan dil kuralları ve söz varlığı hakkındaki bilgiyi içine alır. Varyantlara has farklar ve başka dillerin yapısına ilişkin bilgi de buraya dahildir. Aktif olarak kullanılan bilgi yanında dil yapılarına dair pasif bilgi de söz konusudur. Bu bilgi yazılı ve sözlü dilde kabul edilebilir ve mantıklı cümleler kurmaya ve anlamaya yardımcı olur. *Normatif bilgi* ise bir dilde gerçekten mümkün olan ve günlük hayatta gerçekleşen biçimler ve örnekler hakkındaki bilgiyi kapsar. Bu “doğru” biçimler yazım kılavuzlarında kodlanmışlar veya konuşma dilinde kabul görmüşlerdir. Somut konuşurlar ve konuşur gruplarıyla okullar, mahkemeler, gazeteler, medya organları, yayınevleri gibi resmî veya yarı resmî kurum ve kuruluşlar normatif bilginin yaygınlaşmasını sağlarlar. *Davranış bilgisi* ise konuşurun dilsel davranış gerektiren duruma uygun düşecek, iletişim modelleri ve dilsel ifadeler; nerede, neyin kabul edilebilir olduğu konusundaki bilgisidir (ayrıntılar için bk. Dittmar 1997: 1-3). Yukarıda verilen Türkçe cümlelerin değerlendirilmesinde de bu üç bilgi rol oynamıştır. Bu üç konudaki bilgi çeşitli nedenlerle farklı biçimlerde ortaya çıkar ve dildeki varyasyonu meydana getirir. ‘Dilin her seferinde bir dilbilgisi, normatif bilgi ve davranış bilgisinin uygun düştüğü sosyal ve işlevsel açıdan farklı gerçekleşme biçimlerinin incelenmesi’ (Dittmar 1997: 3) sosyolengüistiğin ilgi alanına girer.

Dilin değişken olması, varyasyonun keyfi olduğu anlamına gelmez. Varyasyon belli kurallar çerçevesinde ortaya çıkar. Örnek olarak bir fonemin söylenişinde, eklerin yapısında, sözdizimi kurallarının gerçekleşmesinde farklılık olabilir, ama isme gelen ekler fiile, fiile gelen ekler de isme getirilemez; eklerin sırası rastgele değiştirilemez vb.

Doğal dillerde, dilin kullanıldığı her ortamda kolayca gözlenebilecek basit bir dil gerçeği olan varyasyon, yerel ağızlarla ilgili çalışmalarını bir tarafa bırakırsak, Türkiye Türkolojisinde ihmal edilmiş bir konudur (Türkçede varyasyonla ilgili olarak bk. Johanson 1989, 2004). Aşağıda dil içindeki varyasyondan kısaca söz edilecek, Türkçede varyasyon, kısa örneklerle gösterilmeye çalışılacaktır. Bu yazının dar çerçevesinde dilin her

biri çok ayrıntılı araştırmalara konu olabilecek farklı gerçekleştirmelerini ayrıntılı olarak örneklendirmek mümkün değildir. Çalışma bir tür tanıtma, konuya dikkat çekme denemesi olarak görülmelidir.

Dilde Varyasyon

Dil meraklıları ve zaman zaman dil uzmanları da dilde “doğru” biçimler olduğu, dil içindeki çeşitlenmelerin bunlardan bozulduğu düşüncesindedirler. Bu doğru biçim çoğu zaman standart dil, bozuk olanlar ise yerel ve sosyal ağızlar başta olmak üzere dilin standart dışı kullanılan varyantlarıdır. Yapısal olsun, üretici-dönüşümsel olsun, teorik dilbilim ideal bir dili ve ideal konuşuru esas aldığı için, bir yerde dilbilimsel bir arka plana da yaslanan bu anlayış, ne art zamanlı ne de eş zamanlı dil gerçeği ile örtüşür. Teorik dilbilimde, ideal bir konuşurun dil hakkında sahip olduğu soyut bilgilerin bütünü ön plandadır. Bu bilgilerin gerçekten kullanılıp kullanılmadığı, kullanılıyorsa nasıl ortaya çıktığı pek önem taşımaz. Dilde ne oluyor değil, ne olabilir önceliklidir. Teorik dilbilimin eksik bıraktığı bu konuyla öncelikle sosyolengüistik ve diyalektoloji ilgilenir. Dil hakkında prensip olarak var olan bilgilerin toplamı, dilsel tavırda kişi, yöre, toplumsal sınıf, eğitim, durum vs. gibi bir yığın nedene bağlı olarak farklı biçimlerde gerçekleşir. Bu farklı biçimler dildeki varyasyonu oluşturur. Her doğal dilin gerek yazılı gerekse sözlü gerçekleşmesi, birbirleriyle sıkı sıkıya ilişki içinde olan, hiçbiri tek başına kullanılmayan varyantlardan oluşur. Bu nedenle dilin tek biçimli olduğu idealize edilmiş, varyasyonlu oluşu ise normal bir durumdur (bk. Milroy 1992: 3).

Dil varyasyonunda bölge, toplumsal gruplar, dilin tarihî gelişme süreci, dil ilişkileri, etnik köken, meslek, eğitim ve gelir durumu, inanç, bağlam gibi dil dışı etkenler belirleyici bir rol oynar. Bu etkenlerden baskın olana göre varyasyonun türü belirlenir. Varyasyonla ilgili çalışmalarda, örnek olarak yerel boyut baskın ise *diyalekt*; bir sosyal gruba ait olma baskın ise *sosyolekt*, cinsiyet boyutu baskın ise *genderlekt* gibi terimlerin kullanıldığı da görülmektedir. Söz konusu terimlerin ilk ögesi dil dışı durumu anlatırken, Yunanca *lektos*'tan gelen ikinci öge ise “konuşma biçimi” anlamına gelmektedir. Amerikan kaynaklı varyasyon çalışmalarında geliştirilmiş olan *lekt* terimi yerine yeni araştırmalarda dil içindeki her tür çeşitlenmeyi göstermek için *variety*, (Alm. *Varietät*) gibi yeni terimler kullanılmaktadır (Bussman 2002: 730, Dittmar 1997: 181 vd.). Bu çalışmada, dilde herhangi bir yerel, sosyal vb. açıdan doğru kabul edilebilir gerçekleştirmeleri göstermek için *varyant* terimi kullanılacaktır. Türkçe kaynaklarda aynı durum için *değişke* terimi de geçmektedir.

Öncelikle sosyolengüistiğin araştırma konusu olan doğal dillerdeki varyasyonu adlandırma ve tanımlama dil incelemelerinde önemli bir

sorundur. Sosyolengüistik çalışmalarından pek etkilenmemiş olmakla birlikte adlandırma sorunu Türkolojinin de yabancı olduğu bir durum değildir. Özellikle *lehçe*, *şive*, *ağız*, *aksan* terimleri yayınlarda birbirinin yerine veya farklı içeriklerle kullanılabilir. Ergin'in “*ağız*’larda ses (söyleyiş), *şive*’lerde ses ve şekil, *lehçe*’lerde ise ses ve şekilden başka kelime ayrılıkları, kelime sahasına inen ayrılıklar bulunur” (1998: 10; karşılaştırma. Demir 2002c) şeklindeki tanımı da hâlâ belli bir geçerliliğe sahiptir, ama dil verileriyle kolayca çürütülebilecek durumdadır. Aynı şekilde bir dönem Türkiye Türkolojisinin en hararetli tartışma konularından biri olan Türkçenin kollarının dil mi, lehçe mi, şive mi olduğu tartışmaları da bu adlandırma ve tanımlama sorununa çarpıcı bir örnek oluşturur (tartışmaların ayrıntılı değerlendirilmesi için bk. Demir 2005, 2006). Bilindiği üzere konuyla ilgili yayınlarda, karşılıklı anlaşma, yabancıların konuya ne ad verdikleri, bilinen veya bilinmeyen zamanda ayrılmış olma gibi dilbilimsel açıdan güvenilirlikleri olmayan kıstaslar zıt görüşleri ispat etmek için kullanılmış, ama karşı tarafı ikna edecek dil ölçütü ileri sürülememiştir. Tartışmalar, eski Sovyetler Birliğinin dağılması ve yeni tezler üretilememesi nedeniyle önemini kendiliğinden yitirmiştir. Ancak akraba diller arasında dil sınırları nerede başlar nerede biter; bir varyant hangi durumda dil, hangi durumda başka bir şey sayılmalıdır gibi konularda karar vermek için elimizde güvenilir dilbilim ölçütü yoktur.

Varyasyon araştırmalarına göre standart dil, yerel ağızlar, sosyal ağızlar, farklı yaş ve cinsiyet gruplarının jargonu, meslek dilleri, kısaca dilin her tür gerçekleşme biçimi bir varyanttır. Hiç biri dilbilim açısından diğerlerinden daha üstün, daha güzel, daha doğru veya teşvik daha layık değildir. Ama ortaya çıkış nedenleri, işlev alanları, sahip oldukları prestij gibi dil dışı nedenler, bunlardan birinin diğerlerinden daha üstün görülmesine, daha fazla teşvik edilmesine neden olabilmektedir.

Standart Varyant

Dil varyantları arasında, standart dil, edebî dil, yazı dili, milli dil gibi adlarla da anılan kuralcı standart varyantın özel bir yeri vardır. Standart varyantı diğerlerinden ayıran bir takım özellikler vardır. Bunları özet hâlinde şöyle belirleyebiliriz.

Standart varyantı diğer varyantlardan ayıran önemli özelliklerin başında, “doğru” biçimlerin yazım kılavuzu, sözlükler ve dilbilgisi kitapları gibi başvuru kaynaklarında kaydedilmiş olma anlamında *kodlanmışlık* gelir. Bir dil ögesinin nasıl olacağı konusunda tereddüt eden biri, doğru biçimi başvuru kaynaklarında bulabilir. Bu doğru biçimlerin özellikle yazı diline özgü olanları eğitim kurumlarında yıllar süren çabalarla; sınıfta kalma,

düşük not alma gibi kısmen acı deneyimlerle öğrenilir. Standart konuşma dilinin doğru biçimleri ise daha az kayıt altına alınmıştır.

Standart varyantı diğerlerinden ayıran bir başka özellik de sahip olduğu yaygın *sosyal prestij*dir. Standart dil, konuşurların büyük bir bölümü tarafından en saygın varyant kabul edilir. Bu varyantı kullanmak diğerlerinden daha itibarlıdır. Dili “doğru” ve “güzel” kullanmak isteyenlerin ulaşmaya çalıştıkları ideal biçimi bu varyant temsil eder. Bunu konuşanlar, daha bilgili, daha eğitilmiş, daha aydın vs. olmak gibi gerçekte dille ilgisi olmayan bir yığın pozitif değere, diğer varyantları konuşanlara oranla daha layık görülürler. Buradaki saygınlığın, dilin yapısıyla ilgili olmayıp sosyal saygınlık olduğu unutulmamalıdır. Yapısal açıdan standart varyant diğer varyantlardan farklı değildir (prestij hakkında ayrıca bk. Hudson 1980: 32).

Standart varyant, *yerel ve sosyal iz taşımamakla* da diğerlerinden ayrılır. Standart diller elbette yerel ağızlara veya belli bir grubun konuşma biçimine dayanabilir. Ama yaygınlaşmış ve kabul görmüş bir standart dili konuşan birinin hangi bölgeye, hangi sosyal tabakaya mensup olduğunu konuşmasından anlamak güçtür.

Standart varyant, öncelikle *yazı dilidir*. Yazılı varyantın normları daha katı kurallara bağlanmıştır. Elbette standart bir konuşma dilinden de söz edilebilir. Ancak standart konuşma dilinin normları yazı diline göre daha esneklerdir. Bağımsız söyleyiş sözlükleri veya genel sözlüklerde doğru söylenişe dair bilgilere yer verilmesine rağmen standart söyleyişten sapma yazı dilindeki kadar ciddi yaptırımla karşılaşmaz. Okullar, medya, çevre gibi çeşitli araçlar yardımıyla, yazı dilindeki kadar katı olmayan bir norm konuşma dilinde de oluşabilir. Bu norm yazı dili biçimiyle örtüşmeyebilir. Örnek olarak yazım kuralları gereği *olacak* ve *yapıyor* olarak yazılan kelimelerin söyleyişteki standartları *olucak* ve *yapıyo* biçimindedir. Hâl böyle olmakla birlikte *olucak* ve *yapıyo* gibi yazılışlar normatif açıdan yanlıştır.

Genel kabul görmüş olan standart varyantlar, diğer varyantlardaki değişimlerde *yön gösterici* olurlar. Standart dışı varyantları konuşanlar, karşı karşıya geldikleri zaman standart varyanta yaklaşan biçimleri kullanmaya çalışırlar. Öteki varyantlardaki değişimler standart varyant yönünde olur. Standart varyant, prestij dili olarak kabul görmemiş ise bu yön göstericilik işlevi olmayabilir.

Varyasyon azlığı, kodlanmış bir prestij dili durumundaki standart varyantın önemli özelliklerinden bir başkasıdır. Bu, standart dilde hiç varyasyon bulunmadığı anlamına gelmez. Her konuşurun eğitimi, yaşı, mesleği gibi bir takım unsurlar, kullandığı dile yansır. Ancak diğer

varyasyonlara göre, kodlanma yoluyla daha katı kurallara bağlandığı için, varyasyona daha az izin verir.

Standart varyant, dildeki varyantlar arasında çoğu zaman en *geniş geçerlilik alanına* sahip olan varyanttır. Bir dilin konuşulduğu her yerde genel bir geçerliliğe sahiptir. Diğer varyantların baskın olduğu yerlerde kullanılması genelde yadırganmaz. Standart varyant aynı dil dairesinde yer aldığı yerel ve sosyal varyantların kullanıldığı her yerde kullanılabilir.

Bir dilin sınırları içerisinde en *geniş işlev alanına* standart varyant sahiptir. Devlet idaresi, eğitim, hukuk, medya, yabancılara ana dili öğretimi, standart dilin kullanıldığı önemli alanları oluşturur (Türkçenin önceki dönemlerdeki durumuyla ilgili olarak bk. Johanson 1989, 2004). Bunun yanında eğitim dili, edebiyat dili, basın yayının dili olarak konuşurlarının bilgi edinmesine, kültür ve sanat etkinliklerine katılmasına aracılık etmesi de önemlidir.

Standart varyantı diğerlerinden ayıran bir başka önemli husus da *bağlayıcılıktır*. Resmî ve yarı resmî ortamlarda, belli meslek mensuplarının ve belli görevleri icra edenlerin, standart varyantı kullanmaları beklenir. Burada çoğu zaman yasal bir zorunluluktan çok toplumsal beklentiler söz konusudur. Bu toplumsal beklenti, standart dilin ileri seviyede kullanılması beklenen durumlarda buna uymayanları alaya alma, küçümseme, dışlama gibi farklı biçimlerde ortaya çıkabilir. Derslerde yazım yanlışlarından not kırılması, standart dille yazılmamış bir dilekçenin ciddiye alınmaması, standart dilin kodlanmış kurallarına uymayan bir ders kitabının MEB tarafından okullara tavsiye edilmemesi gibi hususları buna örnek olarak verebiliriz.

Standart varyantı öteki varyantlardan ayıran bir başka önemli yön de *kurumsallaşmış olmadır*. Kurumlaşma akademiler, bakanlıklar, yasal olarak yetkili kılınmış kurumlar bünyesinde gerçekleşir. Örnek olarak Türkiye’de dil konusundaki resmî yetkili organ Türk Dil Kurumudur. Bu kurumca belirlenen normatif açıdan “doğru” biçimlerin yaygınlaşmasında ise MEB, eğitim kurumları, basın yayın gibi kurum ve kuruluşlar önemli rol oynamaktadır. Yasal yetkili durumdaki TDK zaman zaman dilden sapma, bozulma, yanlış kullanım vb. gördüğü dil durumlarına müdahale edebilmekte, mesela medyada yerel dil veya argo kullanılan programlarla ilgili yaptırımlar uygulatılması için girişimde bulunabilmektedir.

Standart dil, örnek olarak yerel ve sosyal varyantlardan farklı olarak *okullarda öğretilir*. Standart dile temel alınan yörenin ağızını konuşanlar, elbette standart biçimi çocukluktan itibaren öğrenebilirler. Ama çoğu zaman temel alınan bölgenin konuşması ile kodlanmış standart dil arasında da farklar vardır. Bu nedenle standart dil, televizyonun yaygın olmadığı

dönemde büyümüş insanlar için ilk defa okulda karşılaşılan ve öğrenilen bir varyanttır. Günümüzde standart dilin en etkili yayılma aracı olan televizyon sayesinde insanlar daha küçük yaşlarda standart varyantla karşı karşıya gelmektedir. Ancak çoğu insan için standart dilin normları, dilin özü gibi doğuştan getirilen bir içgüdü değil, sonradan belli bir oranda kazanılan bir beceridir. Birçok insanın, standart varyantta önemli sayılan ama iletişim değeri olmayan inceltme ve kesme işaretlerini, ayrı veya bitişik yazma gibi kuralları uygulamada zorluk çekmesini buna örnek verebiliriz. Bu beceriler, uzun yıllar süren çabalar sonucu öncelikle eğitim kurumlarında kazanılmaktadır.

Standart varyant bir tür *üst dil* durumundadır. Diğer varyantlar üzerinde çatı işlevi görür. Yazı dili veya edebî dil olarak diğer bütün varyantları kapsar bir durumdadır. Üst dil olma konumu ülke sınırlarının dışına da taşar. Örnek olarak yurt dışında yaşayan Türkler de yazılı metinlerinde standart varyantı kullanırlar.

Standart varyant *sembolik* değere sahiptir. Bağımsız devletler, bağımsızlıklarının sembolü olarak daha önce sayılan özelliklerin büyük bir kısmını barındıran standart varyantlar geliştirebilirler. Karşılıklı anlaşılabilirliğe sahip, iki farklı ağız sayılabilecek durumdaki akraba dillerin bağımsız standart diller olmasının önemli nedenlerinden biri bu sembolik değer ve bağımsız devletlerin bağımsızlıklarını perçinlemek için kendi standart varyantlarını geliştirme isteğidir. Türk dünyasında bunun yeterince örneği vardır.

Ana hatlarıyla özelliklerini belirlemeye çalıştığımız standart varyantın tek biçimli, varyasyona izin vermeyen bir dil olduğu düşünülmemelidir. Standart dilin yazım kuralları belli olmakla birlikte hangi metin türünde hangi kelimenin uygun düşeceği, konuşurun hangi kelimeleri kullanacağı, sözdizimi imkânlarından nasıl yararlanacağı vs. gibi varyasyon görülebilen konularda standart belirlemek imkânsızdır. Bu nedenle konuşurun verdiği selamdan dünya görüşünü, gazetenin kelime tercihindense siyasi görüşünü, dil öğelerinden bir metnin ders kitabı mı, noter yazısı mı veya başka bir şey mi olduğunu anlayabiliriz. Dilin bu tür farklı gerçekleştirmeleri de varyasyon örnekleridir.

Türkçede standart dildeki varyasyon, yazarlara has üslup özellikleriyle ilgili değerlendirmeler, henüz gereken ilgiyi görmemektedir; yapılan yayınlar kuralcı açıdan “doğru” “yanlış” değerlendirmesiyle sınırlı kalmaktadır (ilk örnekler için bk. Aydın 2005, 2008; Demir 2009). Oysa tam da burada keşfedilmeyi, sınıflandırılmayı ve akademik olarak tanımlanmayı bekleyen yığınla malzeme mevcuttur. Başka dillerle ilgili çalışmalar neler yapılabileceği konusunda çok önemli ipuçları vermektedir.

Yerel Varyasyon

Dildeki varyantlardan bazıları belli bölgeler için tipiktir. Örnek olarak *eldurdun oni* “onu öldürdün” cümlesinin, ilk hecedeki /ö/ > /e/ değişmesi, ünlü uyumlarının olmaması, sözdizimindeki devriklik, tek biçimli belirtme eki gibi özelliklerin yardımıyla Karadeniz ağızlarına ait olduğunu belirleyebiliriz. Aynı şekilde *geliveyo* örneğinin, *-iver-*’in kullanılması, /r/ düşmesi gibi özellikler yardımıyla daha çok Burdur, Denizli ve çevresi ağızlarına ait olabileceğini tahmin edebiliriz. Bu örnekleri, standart dildeki karşılıkları *öldürdün* ve *geliyor*’dan ayıran en önemli husus bir bölgeye has oluşlarıdır.

Bir noktadan başka bir noktaya belli bir yönde ilerlenmesi durumunda dil içinde bir takım değişmeler olduğu doğal dillerde kolayca gözlenebilir. Yerel varyasyonda iki ağız arasındaki fark, mesafe uzadıkça artar; kısaltıkça azalır. Buna göre A ağızı ile B ağızı, A ağızı ile C ağızına göre daha çok ortak özelliğe sahiptir. A ağızı ile B ağızı birbirine çok yakın iken A ağızı ile Z ağızı arasında anlaşma mümkün olmayabilir. Ancak ağızlar arasında keskin sınırlar yoktur, geçişler bir süreklilik arz eder (*geographical dialect continuum* olarak adlandırılan durum için bk. Chambers ve Trudgill 1980: 6). Aile, arkadaş, dost, prestijsiz meslekler gibi resmî dilsel davranış gerektirmeyen durumlarda kullanılan bu ağızlar, baskın bir prestij dilinin olmaması durumunda, varlıklarını uzun yıllar bir arada sürdürebilirler. Ağızlar okullarda öğretilmezler. Edebî metinlerin diyalog pasajları, yerel gazeteler, karikatürler gibi bazı durumlarda yazılı olarak da kullanılırlar, ama bir yazılı gelenekleri yoktur. Yerel varyasyonda, varyantlar arasındaki ayrılıklar, sanıldığı gibi küçük söyleyiş farklarıyla sınırlı değildir; dilin her alanında ortaya çıkabilir. Daha geniş veya daha dar bölgeler için geçerli olan yerel ağızlar olabilir. Yerel ağızlar aynı zamanda başka yerel ağızları içlerinde barındırabilirler (ağızlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Demir 2002c).

Sosyal Varyasyon

Sosyal etkenler de dilde önemli bir çeşitlenme nedenidir. Sosyal gruplar dili kendilerine özgü bir biçimde kullanır; bir yerde kendi sosyal çevrelerine has, kendilerini başkalarından ayıran bir dil yaratırlar. Sosyal nedenlerden kaynaklanan varyantlar, sosyolekt veya sosyal ağızlar olarak da adlandırılmaktadırlar. Toplumsal dilbilimin ilgi alanına giren bu çeşitlenmelerden bazıları diğerlerine göre daha kolay belirlenebilmektedir. Meslek, toplumsal statü, yaş, cinsiyet gibi dil dışı etkenler burada belirleyici bir rol oynamaktadırlar.

Meslek

Aynı işi yapan, günün büyük bir bölümünü bir arada geçiren insanlar, zamanla aralarındaki ilişkiyi yansıtacak bir varyant geliştirirler. Çevremize baktığımız zaman aynı mesleği icra eden insanların konuşmalarıyla da diğer gruplardan ayrıldığını görürüz. Bu ayrılma, örnek olarak meslek terimlerinin kullanılması, bazı kelimelere özel anlamlar yüklenmesi, bireyler arasındaki ilişkiler ağını gösterecek kalıp ifadeler vb. özellikler şeklinde olabilir. Anadolu ağzlarıyla ilgili çalışmalarda zaman zaman elekçi, çerçi, kalaycı gibi grupların dilleri hakkında malzeme toplanmış ve değerlendirilmiştir (genel bilgi için bk. Demir 2002a, 2002b). Diğer meslek dilleri ise araştırılmayı beklemektedir.

Sosyal Statü

Sosyal statü de dilde varyantlaşma nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkabilmektedir. *Buralar temizlenecek* gibi basit bir cümle konuşanın sahip olduğu pozisyona göre, “buraları temizleyeceksin” veya “buraları temizleyeceğim” şeklinde yorumlanabilir (ayrıntılar için bk. Aslan-Demir 2008: 44 vd). Aynı kelimeler patron tarafından kullanıldığında başka, çalışan tarafından kullanıldığında bambaşka bir anlam ifade edebilir. Bir öğretmen öğrencisine *oğlum/kızım* diye hitap edebilirken öğrenci öğretmenine *anne/baba* diye değil ancak *öğretmenim* diye hitap edebilir. Sahip olunan sosyal statüyü gösteren başka dil özellikleri belirlenebilir. Örnek olarak hiyerarşik yapılanma olan iş yerlerinde meslekî hiyerarşi kullanılan dil ile de gösterilir. Yapıya uygun olmayan dil kullanımları, ilişkilerin laubalileşmesi, yaptırım gücünün azalması gibi sonuçlar doğurabilir. Türkçedeki durum henüz yeterince incelenmiş değildir.

Yaş

Dil incelemeleri, farklı yaş gruplarının dillerinde de farklılıklar olduğunu göstermiştir. Belli yaş grupları kendilerine has bir jargon geliştirebilmekte, kullandıkları dille de başka nesillerden ayrılmaktadırlar. *Mirim, binaenaleyh, bey, hanım* gibi kelimelerin orta yaş ve üzerindeki, buna karşılık *koptum yaane, lan oolum* gibi ifadelerin ise daha çok gençler tarafından kullanıldığını söyleyebiliriz. Yetersiz olmakla birlikte nesillere özgü çeşitlenmeyle ilgili dikkat çekici gözlemler vardır. Örnek olarak Açıkalm'ın (1991) üniversite gençliği konuşmasıyla ilgili çalışması bu tür araştırmalardan biridir. Söz konusu çalışmada sadece *Ne diyon lan, Arif olan understand canım* (Açıkalm 1991: 76-77) gibi cümlelerdeki dil öğelerinden hareketle konuşmaların gençler arasında geçtiği, bunların yabancı dille ilgili bir bölümde okuduğu vb. bir yığın bilgi elde edilebilmektedir. Aynı şekilde popüler dil tartışmalarında sıkça gençlerin dilinin bozuk, konuşmalarının

birkaç yüz kelimeyle sınırlı olduğu türü dil gerçeğiyle örtüşmeyen ön yargılarla karşılaşırız. Hatta televizyonda rolünü başarıyla oynayan bir dizi film oyuncusunun kullandığı *oha falan oldum* türü ifadeler de popüler dilcilikte dili bozan, yozlaştıran bir unsur olarak algılanmaktadır. Oysa burada da belli bir nesle ait bir konuşma biçimi söz konusudur. Bu tür önyargıların arkasında nesillere bağlı varyantlaşmanın iyi anlaşılması yatar.

Cinsiyet

Cinslerin dili farklı kullanmaları da dilde varyantlaşma nedenlerinden biridir. Türkçede küfürlerin, (*u*)*lan* veya *ayol* gibi tipik kadın/erkek diline has öğelerin varlığını buraya örnek olarak verebiliriz (küfürlerle ilgili bk. Özçalışkan 1994). Farklı dil kullanımında biyolojik cinsiyetin değil, sosyal cinsiyetin önemli olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Her iki cinsin de kullanabileceği sözü edilen kelimelerin kadın veya erkek konuşmasına has görülmesi, sosyal cinsiyetle ilgilidir. Kadın ve erkek konuşmasının birbirinden daha belirgin olarak ayrıldığı diller de vardır. Mesela Türkçenin Güney Sibirya'daki kollarından Tuvacada veya bazı Anadolu ağızlarında da bunu gözleyebilmekteyiz. Ağız çalışması yaptığımız Alanya'nın kimi köylerinde bundan yirmi yıl öncesine kadar kadın, eşinin kendinden küçük erkek kardeşlerine dahi *aka* "ağabey" diye hitap etmekte, kayınpederinin adını doğrudan telaffuz etmekten çekinmekteydi. Ayrıca gramatikal cinsiyetin olduğu diller bulunduğunu da unutmamak gerekir. Gramatikal cinsiyeti tanıyan dillerden kopyalanmış kelimeler Türkçede yoğun olmamakla birlikte varyasyon nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. *Müdür/müdire*, *muallim/muallime* kelimelerini buna örnek olarak verebiliriz (ayrıntılı bilgi için bk. König 1992).

Bağlam

Aynı konuşurun dili duruma göre kullanması sosyal varyasyonun nedenlerinden bir başkasıdır. Her konuşur, sürekli olarak farklı dilsel davranış göstermesi gereken durumlarla karşı karşıya gelir. Günlük hayatta yakınlarımızla başka, üst pozisyondaki kişilerle başka, eş değer durumdaki iş arkadaşlarımızla başka, sokakta karşı karşıya geldiğimiz insanlarla başka biçimde konuşuruz. Eğitim, deneyim, yaş gibi çeşitli etkenler konuşurlara hangi durumda nasıl konuşulması gerektiği, yani davranış bilgisi konusunda belli bir bilgi birikimi verir; ama sanılanın aksine varyantları tamamen ortadan kaldırmaz. "Senli benli" olunan insanlarla, aile, arkadaş, dost çevresinde aradaki yakınlığı ve yakınlığın derecesini gösterecek; resmî ve yarı resmî ortamlarda ise aradaki mesafeyi öne çıkaracak bir dil tercihi iletişimin başarılı olması için vazgeçilmez durumdadır. Her gün karşılaşılan

aynı kişilere söylenebilecek *Ali abi/Ali Bey, Ayşe abla/Ayşe Hanım* gibi hitap biçimleri öncekilerde yakınlığa, samimi ortama, yakınlığa işaret ederken ikincisinde mesafeye, resmî bağlama göndermede bulunur.

Dil Politikası Kaynaklı Varyasyon

Türkçede varyasyon nedenlerinden bir başkası da dil politikası kaynaklı tercihlerdir. Dilde özleşme tartışmaları geçen yıllarda bugünkünden çok daha yoğun yaşanmıştır. Seksenli yıllarda eş anlamlı *sınav/imtihan, yanıt/cevap, sorun/mesele, örneğin/mesela* kelime çiftlerinden birinin tercihi daha çok dil politikası kaynaklı idi. Bunlardan birinin seçilmesi konuşurun dünya görüşü hakkında da açık ipuçları vermekteydi. Bugün yeni biçimleri daha yaygın bir kullanım kazanmıştır. O dönemin siyasi atmosferini yaşamamış olan nesiller için yabancı olan, dil politikası kaynaklı tercihler eskiye göre hararetini yitirmiştir. Ama hâlâ *-sAl* ekinin ısrarla kullanılması veya kullanılmaması, özellikle popüler dil tartışmalarında sıkça konu edilen kelimelere karşı alınan tavır gibi dil politikası kaynaklı varyasyon görülebilmektedir (ayrıntılar için bk. İmer 1998, Lewis 2004, Tekin 2005).

Teknik Nedenlere Bağlı Varyasyon

Günümüzde bilişim teknolojisindeki gelişmeler dikkat çekici bir varyasyon nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. E-mail, çet, kısa mesaj gibi hızlı dilsel davranış gerektiren ve kullanıcıya maddi yük olarak yansıyan yazılı iletişim sırasında iletişimi aksatmayacak ne varsa atılabilmektedir. Bu da dilde yeni varyasyon nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar ünlülerin atılması, noktalama işaretlerinin kullanılmaması, Türk alfabesine özgü bazı harflerin yazılmaması gibi farklı biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir. Örnek olarak *slm, nslsn, bn d glym* türü kullanışlar konuya kuralcı açıdan bakınca yanlış olmakla birlikte dilin temel işlevi olan iletişimi aksatmaz. Sanal ortamdaki sohbetlerde kullanılan dil zaman zaman konuya yabancı birinin anlamayacağı kadar değiştirilebilmektedir (internette dil kullanımıyla ilgili olarak bk. Yıldırım - Tahiroğlu 2006).

Dil İlişkisi

Başka dillerle olan ilişki de dildeki varyasyon nedenlerinden biri olarak görülebilir. Dil ilişkisinde karşı karşıya gelen diller birbirlerini etkilemektedirler. Bu ilişkinin süresi, yoğunluk derecesi, dillerin baskınlık derecesi gibi çeşitli nedenlere bağlı olarak değişebilmektedir. Örneğin Almanya'da yaşayan Türklerin konuşmalarında çevredeki baskın dil Almancanın bir takım izlerine rastlamak mümkündür. Aynı şekilde Suriye sınırında konuşulan bir ağızda da Arapça özelliklerin görülmesi doğaldır. Türkiye'de yaşayan ve Türkçe konuşan bir yabancı dilinde ise ana

dilinden gelen bir takım izlere rastlanabilmektedir (dil ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Johanson 2008).

Diğer Varyantlar

Dildeki varyasyonlardan kişiye has olanı diyalekt terimi örneksenecek geliştirilen *idiyolekt*. İdiyolekt kişiye özgü söyleyiş, söz varlığı, sözdizimi gibi alanlarda ortaya çıkabilir. Bu, bir konuşuru diğerlerinden ayıran sosyal, meslekî, yerel, psikolojik, fizyolojik her türlü özelliği içine alır (bk. Dittmar 1997: 181-183). Türkçede bu yönde yeterli çalışma yoktur.

Söz dağarcığı ve dilbilgisi açısından belli bir işleve, bir duruma uygun düşecek biçimde sözlü ve yazılı dil kullanımı anlamındaki *register* de vardır. Örnek olarak bir vaizin vaaz sırasındaki konuşması, ailenin çocuğuna karşı, çalışanların üstlerine karşı kullandığı dil, çok dillilerin duruma uygun dil tercihleri buna örnek verilebilir (Bussmann 2003: 558, Lewandowski 1994: 864).

Dilde daha fazla varyasyon belirlemek mümkündür. Ancak çalışmanın amacı, dildeki varyasyonun kapsayıcı biçimde incelenmesi değil, dilde varyasyon konusuna dikkat çekmektir.

Buraya kadar söylenenlerden de anlaşılacağı gibi her doğal dil çok farklı nedenleri ve işlevleri olan varyantlara sahiptir. Varyasyonun incelenmesi Türkolojinin göz ardı etmemesi gereken bir konudur. Çalışmalarda ve popüler dil tartışmalarında varyasyon gerçeğinin göz önünde bulundurulması, hem Türkçe hakkında sağlam bilgilere ulaşmamızı sağlayacak, hem de güncel dil durumunu daha sağlıklı algılamamıza yardımcı olacaktır.

Kaynaklar

- ASLAN-DEMİR, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği. Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker.
- AÇIKALIN, Işıl (1991). “Türk Gençlerinin Yaşlıları Arasında Kullandıkları Konuşma Biçimleri”. *Dilbilim Araştırmaları*, 75-78.
- AYDIN, Mehmet (2005). “İki Örnek Çerçevesinde Popüler Yayınlar ve Ağız Araştırmaları”. *Workshop on Turkish Dialects Orient Institute of the German Oriental Society 18-19 November 2005*. İstanbul. [Bildiri metni.]
- AYDIN, Mehmet (2008). “Kurmaca Metinlerde Ağız Ögelerinin Kullanımı”. *VI. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı*. 20-25 Ekim 2008. Ankara: Türk Dil Kurumu [Bildiri metni.]
- BUSSMANN, Hadumod (2002). *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Dritte, aktualisierte und erweiterte Auflage. Stuttgart: Kröner.
- CHAMBERS, J. K.- Peter Trudgill (1980). *Dialectology*. Cambridge: University Press.
- DEMİR, Nurettin (2002a). “Geschichte der Sondersprachenforschung in der Türkei”. Klaus Siewert (Hg.). *Aspekte und Ergebnisse der Sondersprachenforschung II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- _____ (2002b). “Türkiye’de Özel Diller”. *Yeni Türkiye* 43. *Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I*, 422-428.
- _____ (2002c). “Ağız Terimi Üzerine”. *Türkbilig* 4: 105-116.
- _____ (2005). “Talat Tekin ve Dil, Lehçe, Şive Tartışmaları”. *Talat Tekin, Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri*. Ankara, 25-30.
- _____ (2006). “Türkiye’de Dil-Lehçe-Şive-Ağız Tartışmaları”. *Türkiye’de Dil Tartışmaları*. (Derleyenler: Astrid Menz – Christoph Schröder). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 119-146.
- _____ (2009). “Edebi Metinlerde Ağız Kullanımı Hakkında Bir Ön Çalışma”. *Bernt Brendemoen Armağanı*. (baskıda.)
- DITTMAR, Norbert (1997). *Grundlagen der Soziolinguistik – Ein Arbeitsbuch mit Aufgaben*. Tübingen: Niemeyer.
- ERGİN, Muharrem (1998). *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- HUDSON, R. A. (1980). *Sociolinguistics*. Cambridge: University Press.
- JOHANSON, Lars (1989). “Substandard und Sprachwandel im Türkischen”, (eds.) Günter Holtus & Edgar Radtke *Sprachlicher Substandard II, Standard und Substandard in der Sprachgeschichte und in der Grammatik*. Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft 44. Tübingen: Niemeyer, 83-112.

- JOHANSON, Lars (2004). "Türkisch", Roelcke, Thorsten (ed.) *Variationstypologie / Variation typology*, Berlin: de Gruyter, 919-944.
- JOHANSON, Lars (2008). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. (çev. Nurettin Demir), Ankara: TDK Yayınları.
- İMER, Kamile (1998). *Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- LEWANDOWSKI, Theodor (1995). *Linguistisches Wörterbuch 2*, 5. Auflage, Heidelberg; Wiesbaden: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- LEWIS, G. (2004). *Trajik Başarı, Türk Dil Reformu*. İstanbul: Gelenek.
- MILROY, James (1992). *Linguistic Variation & Change*. Oxford: University Press.
- ÖZÇALIŞKAN, Şeyda (1994). "Kadın ve Erkeklerin Küfür Kullanımı Üzerine". *Dilbilim Araştırmaları 1994*, 274-287.
- TEKİN, Talat (2005). "Ataç'ın Dilciliği ve Tilcikleri". *Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri*. (haz. Emine Yılmaz / Nurettin Demir), Ankara: Grafiker, 67-75.
- YILDIRIM, Faruk, B. Tahir Tahiroğlu (2006). "İnternette Türkçe Kullanımı Sorunu". *Çağdaş Türkçenin Sorunları*. İstanbul: Divan Yayınları, 293-309.